

ԱՐՏԱՇԵՍ ՄԱԹԵՎՈՍՅԱՆ
Պարմական գիրությունների թեկնածու

ԱՐՓԵՆԻԿ ՂԱԶԱՐՈՍՅԱՆ
Պարմական գիրությունների թեկնածու

ԶԵՌԱԳՐԵՐԻ ՀԻՇԱՏԱԿԱՐԱՆՆԵՐԸ ՀՈՒՇԱՐՁԱՆՆԵՐԻ ՄԱՍԻՆ

«Մեր մախնիքը գտվելի ճարտարամտությամբ և եռանդով ժամանակի աղետները արձանագրել են այս և այն մատյանների վերջերքը Ի - շատակարանի ձևով,- գրում է Գյուտ քահանա Աղանյանը,- այնպես որ այժմ մեր բազմաթիվ գրչագրերի հիշատակարանները պարզում են ու լուսաբանում պատմական և ժամանակագրական շատ սխալներ... շատ նոր իրողություններ հանդես բերում... ուսումնավայր վանքերի արտագրության հմուտ անձանց և այլ անուններ ցույց տալիս, որոնք առանց այդ հիշատակարանների կորած են մեզ համար»¹: Ահա այս պատճառով ձեռագրերի հիշատակարանները բազմիցս օգտագործվել են մեր ժողովրդի պատմության տարբեր բնագավառներին մվիրված ուսումնասիրություններում և դրանց հիման վրա կատարվել արժեքավոր ճշգրտումներ:

Հայերեն ձեռագրերի հիշատակարանների օգտագործմանը հանդիպում ենք դեռևս միջնադարյան հայ պատմիչների երկերում (Մխիթար Այրիվանեցի, Ստեփանոս Օրբելյան, Առաքել Դավրիժեցի, Զաքարիա Քանաքեռցի): Հիշատակարաններից մեծապես օգտվել են Մ. Չամչյանը, Դ. Ալիշանը, Գ. Զարբհանյանը, Ն. Ակիմյանը, Հ. Ոսկյանը, Լ. Խաչիկյանը և ուրիշներ:

Հայերեն ձեռագրերի հիշատակարանները հարուստ նյութ են պարունակում մասնապատմականության հուշարձանների կառուցման, նորոգման, ավերումների, վերականգնումների, դրանց ընդհանուր ճակատագրի ու մի շարք այլ հարցերի մասին:

Ծարտարապետական հուշարձանի ուսումնասիրման հիմնական աղբյուրը, անշուշտ, ինքը հուշարձանն է՝ իր վրա ու իր մասին եղած վիմական արձանագրություններով: Վերջինիս բացակայության դեպքում առաջնային աղբյուր են դառնում մատենագրական երկերը, որոնց հաղորդած տեղեկությունների պակասն է՛լ հաճախ լրացնում է ձեռագրի հիշատակարանը:

Երբ հիշատակարանում նշվում է ձեռագրի գրության վայրը, ուրեմն այդ հուշարձանի մասին արդեն վկայություն ունենք: Երբ նշվում է մասնաբաժնի գյուղը, գավառը, մահանգը կամ տեղագրական որևէ տվյալ, հուշարձանի մասին մեր գիտելիքները հարստանում են: Պատմական հուշարձանների վերաբերյալ մենք ունենք այս կարգի հազարավոր վկայություններ:

¹ Գյուտ քահանա Աղանյան, «Հայ գրչագրեր» և «Դարձակ հայ գրչագրերի մասին», «Արձագանք», Թիֆլիս, 1888, հմր.2, էջ 21, հմր. 4, էջ 49-51:

Բերենք դրանցից մի քանիսը.

Մատենադարանի արխիվում կա այսպիսի մի հիշատակարան. «Գրեցաւ և աւարտեցաւ Սուրբ Աւետարանս ի գաւառիս Կաննո, ի ձորս որ կոչի Միափոր, ի վանս Զարմազանից, ընդ հովանեաւ Սրբոյն Ստեփաննոսի»: Ծանոթագրութիւնից իմանում ենք, որ մեսրոպյան երկաթագործ մեծադիր մագաղաթաւ Ավետարանից թղթատել և որպէս հիշատակ տարել են բոլոր թերթերը, մնացել է մի թերթ, բարեբախտաբար՝ հիշատակարանը, որն արտագրել է ազգագրագետ Ս. Քամալյանը²: Այժմ այդ թերթն էլ չկա, բայց պահպանվել է Կաննո գավառի Միափոր ձորի /այժմ Ծամշադին/ Զարմազանից Ս. Ստեփաննոս վանքի մասին միակ այս վկայությունը:

1184 թ. Միսիթար Գոշը իր «Դատաստանագիրքն» ավարտում է «շաշխարհիս Առանայ, ի մահանցիս, որ կոչի մայրաքաղաքին Գանձակ, յանապատս և յեղբայրանոցս անուանեալ Դասնոյ, սկզբնաւորեալ ի լեռնակողմն մեմաստանին կոչեցելոյ Հոռոմաշէն, ընդ հովանեաւ սրբոյ եկեղեցեաց Կուսաստանացն յիշեցելոյ»³:

1304 թ. Ավետարան է գրվում «ի մայրաքաղաքիս, որ կոչի Նախիջւան, մեծ մահապետին Նոյի շինեալ ձեռամբ տունս իւր: Եւ կատարեցաւ մաղաշութիւն սորայ ի մեծ դաստակերտն Աստապատ կոչեցեալ, առ ափն հեղաշարժ և ծիածաւալ գետոյս Երասխայ»⁴:

1319 թ. Խաչատուր գրիչը Ավետարան է ընդօրինակում «...ի մայրաքաղաքիս Սարայ /Բերքէ/, որ է ի հիւսիսոյ կողմ, մերձ առ ծովուն Կասիիականի, ընդ որում շուրջ պատէ զնովաւ մեծ և հզօր գետն Էթիլ, և ընդ հովանեաւ Սուրբ Աստուածածնին և Կեմսակիր Սուրբ Աշահին»⁵: Այժմ ո՛չ այդ քաղաքը կա, ո՛չ էլ վանքը, իսկ դրանց լինելիությունը հավաստող միակ ձեռագիրը գտնվում է Վիեննայի Միսիթարյան Մատենադարանում:

Այս ընդհանուր բնույթի տեղեկություններից բացի, հիշատակարաններում վկայություններ կան մասնաւոր կամ այն կամ այն հուշարձանի կառուցման, վերանորոգման, մրանց կառուցող վարպետների, ճարտարապետների, հովանավորողների, մույնիսկ շինարարական բնույթի առանձին մանրամասների վերաբերյալ:

Ծարտարապետական հուշարձանի նորոգման մասին ձեռագրական ամենահին հիշատակարանը վեցերորդ դարից է: Այն օգտագործվել է Զաքարիա Քանաքեղոս «Սուրբ ուխտին Յովհաննու վանից» կոնդակում, որը կազմել է ինքը «թէ պատմագրեաց, թէ հիշատակարանաց, թէ արձանաց և թէ լրոյ իմաստուն արանց և ի գիտուն ծերոց... Կ/60/ ամի կենաց իմոց, թվին ՌՒԸԶ/1687/», - գրում է հեղինակը⁶: «Կոնդակը» մախ մուծում է իր կողմից ընդօրինակված ԺԲ դարում գրված Տոմականում⁷, ապա իր Պատմագրքում⁸. «Եւ եղև գործառնութիւնս այսմ իրի (այսինքն՝ գրիչ Գեորգ Մանկիկի կողմից Աշոտ Դ-վինցի քահա-

² Ա. Մաթևոսյան, Հայերեն ձեռագրերի հիշարակարաններ, Ե-ԺԲ դդ., Երևան, 1988, էջ 340: Այնուհետև՝ Հիշարակարաններ, Ե-ԺԲ դդ.:

³ Նույն տեղում, էջ 243:

⁴ Լ. Խաչիկյան, ԺԴ դ. հայերեն ձեռագրերի հիշարակարաններ, Երևան, 1950, էջ 25:

⁵ Նույն տեղում, էջ 156-157:

⁶ Մարենադարան, ձեռ. հմր 1522, էջ 484ր:

⁷ Նույն տեղում, էջ 483ա, 493ր:

⁸ Մարենադարան, ձեռ. հմր. 3024, էջ 132ա-ից:

նայի համար, ձեռագիրը Հովանավանքում գրելն) յայտն ամի, յորում վերստին նորոգեցաւ Սուրբ Կարապետս մեծաճոխակ՝ քարամբ պատուականօք, քանզի յառաջ փայտի էր ծածկեալ գլոխ սորա, զոր այս այր Աշոտ բազում աշխատութիւն յանձն առեալ՝ կիսատ թիակօքն զկիրն ի վեր հանելով՝ տայր ի շալակս եղբարցն տանել:

Արդ, ընդ հովանեաւ սորին Սրբոյն Կարապետիս, գծագրեալ եղև այս քաղցրաճաշակ Պատմութիւնս, ի մէջ բազմախոս միանձնեցեալ եղբայրութեանս և տուաւ ի սոյն եղբայրանոցս սուրբ, յիշատակ հոգոյ իւրոյ:

Եւ ետոյ եղև հայր վանացս յամի թուականութեան Հայոց նոր եղելոյ [ի] երկրորդ ամի, յաւորս տեառն Մովսիսի կաթողիկոսի, որ ի վաղարշապատ»⁹:

573 թվականը ո՛չ ձեռագրի գրության, ո՛չ էլ Ս. Հովհաննու վանքի փայտե ծածկը փոխելու ժամանակն է, այլ Աշոտի վանահայր դառնալու տարին է: Ծածկը փոխվել է 573 թվականից առաջ:

Հիշատակարանն օգտագործել են Հովհաննու վանքի պատմությանն անդրադարձող պատմաբանները, բանասերները, ճարտարապետները: Ղ. Ալիշանը հիշատակարանում հիշված «Անույ» փոխաբեմ առաջարկում է «Դընույ», իսկ «յամի թագաորութեանս Հայոց նոր եղելոյ երկրորդ ամի» նախադասության մեջ երկրորդ բառի առաջ ենթադրում է, որ գրված պետք է լինի «քսան կամ ԻԲ(22)»...¹⁰, այսինքն՝ $551+22=573$, որը համապատասխանում է Մովսես Կաթողիկոսի զահակալության տարիներին /573-604 թթ./:

Կ. Ղաֆադարյանը կասկածում է հիշատակարանի թվականի վրա, բայց գտնում է, որ վանքի փայտածածկը քարով փոխարինելը համապատասխանում է «հավանաբար առաջին շրջանի վերջին կամ երկրորդ՝ վերելքի նախօրյակին, այսինքն՝ V դարի երկրորդ կեսին կամ VI դարին»: Նա վկայակոչում է Գ. Հովսեփյանին, որը համարյա նույն տեսակետն է հայտնում¹¹: Ուրեմն, հնարավոր է, որ ավելի քան հազարամյա հիշատակարանում որոշ թյուրագրություններ լինեն, բայց արձանագրված իրողությունը և հուշարձանի ուսումնասիրությունը լրացնում և հաստատում են միմյանց:

Հիշատակարանները երբեմն ճշգրտում են արձանագրությունների որոշ տվյալներ, սրբագրում հուշարձանի անունները:

Ձեռագրերի հիշատակարանները մեծ կարևորություն ունեն նաև Սևանա կղզու հուշարձանների անունների, թվի, շինարարության ժամանակի ճշգրտման հարցում:

Սևանա կղզու պատմությանը երեք փոքրիկ աշխատություններ են նվիրված, որոնք գրված են տեղի բանիմաց առաջնորդների խնդրանքով (վերջինը՝ առաջնորդի ձեռքով), որոնք անցյալի պատմությունը շարադրել են հայոց պատմագրերի վկայությունների, իսկ իրենց շրջանի պատմությունը՝ որպես ականատես՝ սեփական աչքով տեսածի և լսածի հիման վրա:

Ջաքարիս Գուլասայան-Բեհրությանը 1852 թ. գրում է, որ կղզում կա Ս. Առաքելոց եկեղեցին «բարձրաբերձ և գմբեթազարդ», որը կից ունի «խորան փոքրագույն՝ ճգնարան Մարիամ թագուհույ... հուպ հիմն է միւս եկեղեցին, որ յանուն սրբոյ Յովհաննու Մկրտչի՝

⁹ Հիշարակարաններ, Ե-ԺԲ դդ., Լք 11:

¹⁰ Ղ. Ալիշան, Այրարար, Վենետիկ, 1895, Լք 165, ծն. 3

¹¹ Կ. Ղաֆադարյան, Հովհաննու վանքը և նրա արձանագրությունները, Երևան, 1948, Լք 13-17:

փոքր զնա, նույնպես անսին և գմբեթումակ... առ սովալ եմ խուղը կրոնաւորաց...»:

Եվ եկեղեցին «Սրբոխույ Աստուածածնի, որ է ի ստորոտ լերին: Այս եկեղեցի շինեցաւ ի Մարիամ թագուհու... ըստ վկայելոյ տեառն Ստեփաննոսի... Օրբելեանց»¹²:

Մյուս մատենագիրը՝ Մանուել Կյումուշխանեցին, գրում է, որ Ս. Հովհաննու Կարապետ եկեղեցին կառուցվել է Լուսավորչաշեն Ս. Հարության տաճարին մերձ: Ս. Հարությունը կանգնած էր հեթանոսական մեհյանի տեղում, «ի մէջ կղզոյն, ի բարձրադիտակ զազաթն լերինն, էր կառուցեալ մեհեանն այն՝ որ ունէր զմամուրթին սրբոյ լերինն Գողգոթայ, վասն որոյ... անուանեցին սուրբ Թարութիւն», իսկ նորակառուցը՝ Ս. Կարապետ:

Մարիամ տիկինը և Մաշտոց Եղվարդեցին կառուցում են «Սուրբ Առաքելոցն ի զազաթան լերին գմբեթաւոր և հոյակապ մերձ մշամաւոր սուրբ տաճարացն (այսինքն՝ Ս. Հարության և Ս. Կարապետին - Ա.Մ., Ա.Ղ.): Իսկ ստորոտին լերինն կառուցին յանուն Սուրբ Աստուածածնի հոյակապ ժողովարան և աղօթատեղի»¹³:

Այդպես է պատմում նաև Սևանի անապատի վերջին առաջնորդ Սարգիս Փիլոյանը¹⁴:

Ուրեմն, Սևանա կղզու բլրի զազաթին կանգուն հուշարձաններից ամենաբարձրադիրն ու մեծը՝ Ս. Առաքելոց եկեղեցին է, նրանից մի փոքր արևմուտք՝ չափերով համեմատաբար փոքր եկեղեցին՝ Ս. Կարապետը, իսկ Ս. Աստվածածինը կառուցված է եղել բլրի ստորոտում, ընդ որում՝ առաջին երկուսը գմբեթավոր են, իսկ Ս. Աստվածածինը՝ ոչ:

Այսպես է հիշատակված նաև բանասիրության մեջ: Ալիշանը «Սիսական»-ում մշում է «Երեք եկեղեցիք հնաշէնք. Առաջին և զլխաւոր Առաքելոցն», երկրորդ՝ Ս. Կարապետը և երրորդը՝ եկեղեցին, որ «յանուն Տիրուհույ Սբ Աստուածածնի՝ կանգնեալ յարևմտեան հիւսիսային կողմանն կղզոյն ի դիրի //հարթության վրա՝ ծնթ.- Ա.Մ., Ա.Ղ.,) մեծագոյն է քան զառաջինն և նույնպես քարակերտ, այլ անգմբեթ, սազաշէն...»¹⁵:

Այս գրքի 82, 87 էջերում կան Ս. Աստվածածնի լուսանկարները, ինչպես նաև վերանորոգման արձանագրությունները, որոնք գտնվում են նաև Մ. Կյումուշխանեցու, Ծափխաթունյանցի, Ե. Լալայանի երկերում:

Այդպես էլ ընդունված էր մինչև վերջերս:

Սակայն վիճակը փոխվեց Լ. Մելիքսեթ Բեկի մի ենթադրությամբ: Սևանա կղզու փոքր եկեղեցու՝ Ս. Կարապետի վրա կա մի արձանագրություն, որից իմանում ենք, որ Սյունյաց տիկին Մարիամը հոր՝ Աշոտ Բագրատունու միաբանությամբ, այստեղ կառուցում է Ս. Առաքելոց եկեղեցին: Աշոտը միաբանությանը նվիրում է մի շարք գյուղեր, նաև այգիներ՝ Գառնիից և Երևանից: Արձանագրության վերջում մշված է «ԹՎԻՆ ԹԺԳ» /874/: Սույն արձանագրությունից օգտվել է Ստ. Օրբելյանն իր Պատմությունը շարադրելիս՝ լրացնելով, որ Մարիամ իշխանուհին և Մաշտոց Եղվարդեցին կղզում կառուցել են երկու եկեղեցի՝ նվիրված Առաքյալներին և Աստվածածնին:

Արձանագրությունը համարվել է շինարարական, իսկ 874 թվականը՝ շինարարության ավարտման տարին:

¹² Մարենադարան, ձև. № 10655.

¹³ Մ. Կյումուշխանեցի, Պարմոթիոն անցից անցկոյց Սվանայ վանոց, Վաղարշապատ, 1871, էջ 8-9:

¹⁴ Ս. Փիլոյան, Սևանի վանքը, «Հովիտ» շաբաթաթերթ, Թիֆլիս, 1906, էջ 133:

¹⁵ Ղ. Ալիշան, Սիսական, Վենտրիկ, 1893, էջ 80-81:

Լ. Մելիքսեթ Բեկը արձանագրությունը հրատարակելիս, հենվելով Ստ. Օրբելյանի հաշտողական տեղեկությունների վրա, կանգուն փոքր եկեղեցին, որի վրա սույն արձանագրությունն է, համարում է Ս. Առաքելոց: Այս փոքր եկեղեցու զմբեթի վրա կա այսպիսի մի արձանագրություն ևս «Թվին ՌԺ /1651/ ճորոգեցաւ Սր Կարապետս»¹⁶:

Անվան հետ կապված իրարամերժ երկու արձանագրությունների առկայությունը միևնույն եկեղեցու վրա Լ. Մելիքսեթ Բեկի կողմից պատճառաբանվում է այսպես. «Թվացող հակասությունը դժվար չէ վերացնել, եթե ընդունենք, որ վերջին արձանագրության մեջ խոսքը ոչ թե տաճարի հիմնադրման մասին է, որ տեղի է ունեցել 874 թ., այլ 1651-1750 թթ. միջև տեղի ունեցած վերակառուցման մասին: Այստեղից դժվար չէ ենթադրել, որ սկզբում նվիրված լինելով Ս. Առաքյալներին, տաճարը հետագայում «ճորոգվում» է՝ նվիրվելով արդեն, ինչպես հաճախ լինում էր, ճոր սրբի՝ Ս. Կարապետի»¹⁷:

Ստ. Մնացականյանն անվերապահորեն ընդունում է սույն կարծիքը¹⁸:

Այժմ Սևանա կղզում գրված նշանավոր միաբանների ձեռագրերի հիշատակարանների, տեղի հուշարձանների վիմարձանագրությունների և ճորագույն ուսումնասիրությունների օգնությամբ փորձենք սրբագրել թյուրիմացությունները:

Սևանի Ս. Կարապետ փոքր եկեղեցու հարավային մուտքի արևելյան պատին կա մի արձանագրություն կիրակոս արեղայի կողմից մույն Ս. Կարապետի եկեղեցուն դուռ նվիրելու մասին, որը կատարվել է ՌԿԲ(1613) թվականին: Նշանակում է, որ սույն եկեղեցին ենթադրյալ ճորոգ անուն «ստանալուց», այսինքն՝ 1651-1750 թվականներից առաջ, Ս. Կարապետ անունն է ունեցել:

Հետևաբար առաջ քաշված վարկածն ամփոփում է:

Ավելին. Մաշտոցի անվան Մատենադարանի 1301 ձեռագիրը գրված է Սևանցի Կարապետ քահանայի և Համալորի որդի Դանիելի (հետագայում մույն տեղի Վարդապետարանի թաթումապետ) ձեռքով, 1451 թվականին գերկիրս Գեղամայ, ի Սևան կղզի, ընդ հովանեաւ Սուրբ Աստուածածնիս, և Սուրբ Առաքելոցս, և Սուրբ Կարապետիս և Սուրբ Լուսաւորչիս...»: Այս հիշատակարանն էլ վկայում է, որ Սևանի Ս. Կարապետը գոյություն ուներ Մելիքսեթ Բեկի ենթադրած «վերանվանումից» դեռևս 200-300 տարի առաջ: Կրկին ամրապնդվում է Սևանի փոքր եկեղեցու Ս. Կարապետ տոհմիկ անվանումը:

Բերված հիշատակարանը միաժամանակ ճշտում է նաև 903 թ. կառուցված, բայց այժմ ավեր եկեղեցու անունը՝ Ս. Գրիգոր Լուսավորիչ: Ի դեպ, 903 թ. Սևանի Սարգիս առաջնորդի կողմից կառուցված եկեղեցու մասին արձանագրությունը ևս պահպանվել է փոքր եկեղեցու՝ Ս. Կարապետի վրա:

Այս փոքր եկեղեցու վրա արձանագրություններ կան նաև այլ դարերից: Նշանակում է, որ կղզու հնագույն կառույցների մասին արձանագրությունները գրում էին ամենահին եկեղեցու՝ Ս. Կարապետի որմերին:

Եթե Դանիելի հիշատակարանը հաստատում է փոքր եկեղեցու Ս. Կարապետ անվա-

¹⁶ Ա. Ղազարոսյան, Սևանա կղզու եկեղեցիները, «Լրաբեր հասարակական գիտությունների», 1990, էջ 52, հմր 1, Այսուհետև՝ Սևանա կղզու եկեղեցիները:

¹⁷ Ա. Ղազարոսյան, Սևանա կղզու եկեղեցիները, էջ 51:

¹⁸ Տն՝ Սրբ. Մնացականյան, Հայ ճարտարապետության Սյունիքի դպրոցը, Երևան, 1960, էջ 27:

նումը և նրա միաժամանակյա գոյությունը Ս. Առաքելոցի, Ս. Աստվածածնի և Ս. Գրիգոր Լուսավորիչ եկեղեցիների հետ, ապա Մաշտոց Եղվարդեցու աշակերտ և կենսագիր Ստեփանոս Սևանցու 893 թ. հիշատակարան-վարքը ճշտում է Ս. Առաքելոցի կառուցման ժամանակը և արձանագրության բնույթը, այսինքն՝ որ 874 թ. արձանագրությունը ոչ թե շինարարական, այլ մկրատվական արձանագրություն է, ուստի 874 թվականը ոչ թե եկեղեցու շինարարության ավարտին, այլ վաճառքի արված մկրատվության թվականն է և Աշոտ Բագրատունու՝ Քուռ գետի ճակատամարտից վերադառնալու տարին:

Ստեփաննոսը՝ Մաշտոց Եղվարդեցու աշակերտը և նրա վարքագիրը, «Մաշտոց» ծիսարանի հիշատակարանում ճշում է Սևանի եկեղեցիների թիվը «Եկեղեցիք Գ»/երեք: Հիշատակարանն ունի այսպիսի ժամանակագրություն. «Եւ յայսմ ամի /սաւել է՝ գրության 893 թվականի/ յորում կարգեցի զսակաւոր գրումնս, էր ամբ կենաց նորա /այսինքն Մաշտոցի (ծնթ.- Ա.Մ., Ա.Ղ./ սակաւ ինչ քան զվաթսուն ամ, իսկ որ մեկնեալն էր ի կերակրոց և ի բոլոր իսկ հեշտութեանց մարմնոյ՝ Լ.Գ. /33/ ամբ, և ի շինութեան տեղոջս ԻԲ /22/ ամբ»: Ուրեմն, Սևանա կղզում 893 թվականին արդեն 22 տարի գոյություն ունեին Առաքելոց միաբանության երեք եկեղեցիները՝ Ս. Կարապետ, Ս. Առաքելոց, Ս. Աստվածածին, որոնցից վերջին երկուսի շինարարությունն ավարտվել էր 874 թվականից երեք տարի առաջ (893-22=871 թվական)¹⁹:

Նվիրատվությունը, ըստ հիշատակարանի, Ս. Առաքելոցի շինարարությունից երեք տարի անց է եղել:

Հուշարձանախմբի այժմ կանգուն հնագույն եկեղեցին Ս. Կարապետն է, ինչպես վկայում է հայ ճարտարապետության խորը գիտակ Ն. Տոկարսկին²⁰: Ս. Կարապետի օրինակով էլ և այլ չափերով կառուցվել է Ս. Առաքելոց եկեղեցին:

Որ բլրի զագաթին կառուցված մեծ եկեղեցին Ս. Առաքելոցն է, վկայում է նաև Դանիել Սևանցի ռաբունապետի՝ սույն եկեղեցուն մկրված դռան վրայի արձանագրությունը, զորված 1486 թվականին /ՀՊՊԹ/: Մինչ այս, Ստեփանոս Սևանցին հիշատակարանում գրում է, որ իր ուսուցիչը Ս. Առաքելոց ուխտ կամ միաբանություն է հիմնել Սևանում և կառուցել եկեղեցիներ, «որ յանուն իրեանց /այսինքն՝ Առաքելոց/ կանգնեալ են ի ձեռն սուրբ հաւրն Մաշտոցի»:

Նշանակում է, եկեղեցիներից մեկը կրել է Ս. Առաքելոց անունը: Ս. Աստվածածինը եղել է բլրի ստորոտում և նույնպես չի ունեցել թվակիր արձանագրություն և անունը հաստատող վիմագիր: Ստ. Օրբելյանը ճշում է, որ Մաշտոցն ու Մարիամը կառուցել են Ս. Առաքելոց և Ս. Աստվածածին եկեղեցիները: Նույն Ստեփանոս վարքագիրը Սևանա կղզում հիշում է «եկեղեցիք երեք»: Ինչպես տեսանք Դանիել ռաբունապետի հիշատակարանից, երրորդ եկեղեցին Ս. Կարապետն է:

Ուրեմն այս երեք եկեղեցիները զալիս են իններորդ դարից իրենց անուններով, որոնց 10-րդ դարում միանում է Ս. Գրիգոր Լուսավորիչ եկեղեցին:

19-րդ դարի ուսումնասիրողները /Գուլասայան Կյումուշխանցի, Օսիսյանյան, Սմբատյան, Լալայան/ Ս. Աստվածածնա եկեղեցուն կից հիշում են Ս. Սարգիս կամ Ս. Մի-

¹⁹ Նույն փնդում, էջ 53:

²⁰ Н. Токарскя, Архитектура Армении IV-XIV вв., Ереван, 1961, стр. 287.

մաս մատուտի գոյության մասին, որն ինչպես այն չորս եկեղեցիները, չի ունեցել իր իսկությունը հաստատող վավերագիր: Ձեռագիր հիշատակարանը ճշտում է մաս այս հուշարձանի անվանումը՝ Ս. Սարգիս²¹:

Այսպիսով Սևանում գրված ձեռագրերի հիշատակարանները ճշգրտում են տեղի եկեղեցիների անունները, շինարարության թվականը և արձանագրության բնույթը:

Այժմ Բյուրականի Արտավազիկի մասին.

«Ադր առասիկ կոչի մատուռն փոքրիկ, արածայր կաթողիկէի և է յարևելակողմն Բիւրականայ, ի մէջ փոքրիկ ձորոյն՝ յարևմտեան եզեր փոքր ջրոյ ձորակին: Այս մատուռն կայր ի կանգուն ցամն 1840, այլ ի գարնան այնր ամի անկեալ խոնարհեցաւ ի հեղեղաց ջուրց ձորոյն, գրում է Հ. Ծախիսթունյանը և շարունակում: Վասն անուանակոչութեան և շինութեան այսր մատրան առանդեն բնակիչք, թէ ի հնումն սրբակեաց այր ոմն ի ճգնող արանց, վախճանեալ աստէ՛ն՝ մնայ անթաղ: Եւ ապա հրեշտակ Տեառն ի տեսեալ երևեալ քահանայի ուրումն և բերեալ հանդէպ այնմ տեղոջ ի բարձրավանդակ ինչ վայր, որ է ի մատրանէն յարևմտեան հիւսիս, յարևմտեան եզեր ձորակին, ցուցանէ զմարմինն վախճանեալ ճգնաւորի, ասելով՝ Ադր առասիկ, երթ և ամփոփեալ զայն:

Ջարթուցեալ մորա ի քնոյ, զմայ անդր և որոնեալ գտանէ զմարմինն յարևելեան եզեր ջրոյ ձորակին եւ անդ ամփոփէ ի շիրիմի, յորոյ վերայ կառուցանեն ապա խաչվէմ մեծ, որ կայ և ցարդ, և զմատուռն սրածայր կաթողիկէի հանդէպ այնմ՝ յարևմտեան եզեր այնր ջրոյ»²²:

Այս մատուռն այդպես էլ կոչվում է Արդավասիկ, Արտավազիկ, Արտավազիկ:

Ինչն են պատմում ձեռագրի հիշատակարանները. Մկրտիչ գրիչը 1469 թ. ավարտում է մի Տաղարան՝

«... Սկիզբն և աւարտ լինի

ի Բուրական, ընդ հովանեաւ

Տեղերոյ Սուրբ Աստուածածնին

Եւ Սուրբ Լրջակին և Սուրբ Յովաննէսի»²³:

Գրիչը մույն ձեռագրի մի այլ էջում գրում է. «Գրեցաւ... ի մեմարանի Բիւրականի, ընդ հովանեաւ Սուրբ Աստուածածնին, և Սուրբ Նշանի, և Սուրբ Յովաննիսի, այլ և ամենայն սրբոց, որ աստ կան հաւաքեալ: ...Յայսմ ամի շինեցաւ պարիսպն Տեղերոյ Սուրբ Աստուածածնի, ձեռամբ Սարգիս վարդապետի, որ կոչի Բիւրականցի»²⁴:

Այստեղ երկու անգամ հիշվում են Տեղերո Սուրբ Աստվածածինն ու Սուրբ Հովհաննէսը: Վերջինս՝ Սուրբ Հովհաննէսը, գտնվում է Բյուրական գյուղը երիզող ձորակի ափին և կառուցված է Հովհաննէս Կաթողիկոս Դրասխանակերտցու (կթղ. 897-929 թթ.) միջոցներով: Երրորդ հուշարձանը մի անգամ հիշվում է Սուրբ Լրջակ, մյուս դեպքում՝ Սուրբ Նշան անուններով, հավանաբար իրար մոտ կամ միանման հանգամանքներում կառուց-

²¹ Ա. Ղազարոսյան, Սևանա կղզու եկեղեցիները, Լջ 56:

²² Հ. Ծախիսթունյանց, Արդարագութիս կաթողիկ. էջմիածնի և հինգ գաւառացն Այրարարայ, հ. Բ, էջմիածին, 1842, Լջ 73:

²³ Լ. Խաչիկյան, ԺԵ դ. հայերեն ձեռագրի հիշարակարաններ, հր. Բ, Երևան, 1958, էջ 289:

²⁴ Նույն փոխում, Լջ 290:

վելու պատճառով:

Ապարանի շրջանի Արագած գյուղում պահվում է 1486 թ. գրված մի Ավետարան: 1599 թ. այն նորոգվում և կրկին տրվում է Տեղերո Ս. Աստվածածնին. «Դարձեալ ետ գտորք Աւետարանս ի դուռն Սուրբ Աստուածածնին և Լրջակա Սուրբ Նշանին... Մի որ իշխեսցէ գրաւել և տալի անել և կամ հանել ի դրանէ Տեղերա, զի մի պատիժս կրեսցէ յԱստուծոյ, այլ մնա անջիմջ յիշատակ ի դուռն Սուրբ ուխտին Տեղերա... նորոգեսցաւ սուրբ Աւետարանս... ի յամենարհմեալ գիւղն Բիւրական, որ է յոսն Արագածու, ի հարաւոյ կողմանէ ակնաբայեաց Սուրբ Էջմիածնա, ընդ հովանեաւ զարմանաշէն սխրակառոյց կաթողիկէի Սուրբ Յովաննէսի եւ Սուրբ Սարգսի Զարաւարին և այլ սրբութեանց որ աստ կան²⁵»:

Նախորդ «Սուրբ Լրջակի» և «Սուրբ Նշանի» փոխարեն այստեղ ունենք «Լրջակա Սուրբ Նշան»: Նշանակում է, դրանք մի հուշարձանի կամ մույն հուշարձանի երկու՝ իրար հետ կապված մասեր են:

Պարզենք, թե ինչ է նշանակում «Լրջակ»: «Զվարթուն», «արթուն», «լուրջ», «աթափ» բառերը մույն իմաստն ունեն, որոնցով բնորոշում էին հրեշտակներին: «Զվարթուն»-ից Առապարի տաճարն ստացել է «Զվարթանց», «հրեշտականց», իսկ «լուրջ» բառից՝ «Լրջակ» անունը /Բյուրականի Ս. Նշանի դիմացի եկեղեցին/: Հենց այս «Լրջակ»-«հրեշտակ» անվան վրա է խարսխված «Արդաւասիկի» ավանդությունը, ըստ որի, ինչպես վերևում տեսանք, հրեշտակի կանգնած տեղում եկեղեցի է կառուցվում, իսկ ճգնափորի թաղման տեղում՝ հետագայում խաչ է կանգնեցվում:

Լրջակը, հավանաբար, կառուցել է Հովհաննես Դրասխանակերտցի Կաթողիկոսը, Սուրբ Հովհաննէսի տաճարից հետո: «Հայոց պատմության» մեջ նա հիշում է, որ իր միջոցներով Բյուրականում ձեռք բերած ամրոցում կառուցում և հարդարում է մի եկեղեցի հաստահիմն, կտրած, տաշած քարերով, պանծալի շքեղությամբ և նկարակերտ հորինվածքով: «Ապա շինեցի և վանք,- գրում է նա,- որի մեջ ճգնափոր վանականներ հաստատեցի»²⁶:

Լրջակը գտնվում է Զրվշտիկ ձորակի ջրատարի աջ եզրին, խաչքարը՝ դիմացի՝ ձորի բերանին, գերեզմանի մոտ: Դրանից հյուսիս գտնվում են հին շինությունների մնացորդներ, հավանաբար երբեմնի ճգնափորական ապաստարաններ: Մեռած ճգնափոր, հրեշտակ, Ս. Նշան, Լրջակ, Ճգնափորների վանք, այս բոլորը միավորվում են Բյուրականից արևելք ընկած Զրվշտիկ ձորակի մեջ մի հատվածում:

Հիշատակարանները ճարտարապետական կառույցների վերաբերյալ հաճախ տարաբնույթ տեղեկություններ են հաղորդում, որպիսիք չկան վիմարձանագրություններում: Աղթամարցի նշանավոր գրիչ Դանիելը, Թովմա Արծրունու Պատմության հիշատակարանում, անդրադառնալով գրքի պատվիրատու, Վասպուրականի թագավոր Գագիկ Արծրունուն, գրում է, որ «եղև առիթ» շինութեան եկեղեցեաց, ևս առաւել գերահռչակ և սքանչելագործ սուրբ եկեղեցոյս Սուրբ Նաչիս Աղթամարայ»²⁷:

Այստեղ 1303 թ. մույն «Պատմությունը», Զաքարիա Կաթողիկոսի պատվերով, Դանիել

²⁵ Վ. Պարթոսյանց, Ապարանի շրջանի ձևագրերը, ՊԲՀ, 1981, հմր 1, էջ 152-153:

²⁶ Հովհաննէս Դրասխանակերտցի, Պատմութիւն Հայոց, Թիֆլիս, 1912, էջ 336:

²⁷ Լ. Խաչիկյան, Ժ- դարի հայերեն ձևագրերի հիշարավարաններ, Երևան, 1950, էջ 13:

դերձ բոլոր սահմանաք, արդեամբ Լիմ սուրբ անապատին վասն Ընծայից ուխտատեղւոյն և թողաք զնա իբրև հիրաւոց նոյն անապատին, որպէս յառաջագոյն ի մեծն Ներսէս Սրբազան Հայրապետէն հաստատեալ կայր»³³:

Այնուհետև կտակագրում Ջաքարիա Կաթողիկոսը թվարկում է Լիմ անապատին «ի սեպհական հայրենի ժառանգութեան մերմէ կտակ» արած հողերն ու գյուղերը և վերջում գրում. «և յիշատակութիւն սոցիւն գրեալ տուաք համառաւս ի յորմ տաճարին /Լմայ/ և զընդարձակ ի կողմն ձեռագիր Մաշտոցիս»³⁴:

Այսօր Լիմ կղզու ո՛չ Ս. Գեորգ տաճարը կա, ո՛չ նրա պատը՝ Ջաքարիայի արձանագրութեամբ կամ նրա ընդօրինակութեամբ, ո՛չ էլ նույնիսկ Աբրահամ գրչի արտագրած ձեռագիր Մաշտոցը՝ հիշատակարանով ու կտակագրով: Սակայն հիշատակարանն ու կտակագիրն անցյալ դարի վերջին Դ. Փիրղալամյանն արտագրել է «Նշխարք պատմութեան Հայոց» իր աշխատության Բ հատորում (ձեռ. հմր 4515, 6263), իսկ 1907 թ. Օ. Բարդամյանը՝ Կոտուցի, Լիմի և Վարագա վանքերի ձեռագրերի ցուցակում (ձեռ. հմր. 6333, էջ 100-101)³⁵:

Հիշատակարանն ու կտակագիրն այսպես փրկվել-հասել են մեզ, իրենց մեջ պահելով ոչ միայն Լիմի Ս. Գեորգ եկեղեցու շինարարության հետ կապված մանրամասները, այլև Ջաքարիա Կաթողիկոսի շինարարական, մկրտավական ու ազգային-հոգևոր գործունեությունը մերկայացնող վկայությունները: Ինչպես հիշատակարանում է ասվում. «զհաւատս Հայոց նոր գնեաց ի յանարէն առաջնորդաց, և զեկեղեցիս ազատեաց Աստուծոյ տեսչութեամբն և ձեռաք իրովք»³⁶:

Դանհել Աղթամարցու հաջորդ վկայությունը վերաբերվում է Վան քաղաքի Ս. Վարդան եկեղեցու շրջակայքում մինչև 1316 թ. կատարված շինարարությանը: Տիրացու կրոնավորը «որ է դպրապետ, և՛ առաջնորդ, և՛ տէր Սուրբ Վարդանայ, որ է ի Վան քաղաք, որ է իւր սեփական, զոր բազում ծախիւք և աշխատութեամբ յարինեաց ի մմա շինուածս բազումս»: Ինչ կառուցումներ է կատարել վանքի շրջապատում, հայտնի չէ: «Այլ և յարդար վաստակաց իւրոց գնեաց բազում ոխվս յանուն Սուրբ Վարդանայ, զի ի մմա հանգիցեն մեղածք և հիւանդք և ախտածէտք, յաղագս բժշկութեան»³⁷:

³³ Ա. Մաթևոսյան, Լիմ անապատի գրչության կենտրոնը, ԺԳ-ԺԵ դարեր, «Էջմիածին», Զ, 1966, էջ 54-55:

³⁴ Նույն տեղում, էջ 54:

³⁵ Նշված ընդօրինակությունների համամասնական բնագիրը կազմել ենք և հրատարակել 1966 թ. վերը նշված մեր ուսումնասիրության մեջ. Հավելվածում, հիմք ընդունելով Օ. Բարդամյանի ընդօրինակությունը: Տարբերություններն անելան են, եթե հնազանդ ուղղակիությունը: Միայն Դ. Փիրղալամյանի արտագրությունը, 1968 թ. հրատարակել է Հ. Փափագյանը, նշված կապվածագրի պարսկերեն օրինակի թարգմանության ծանոթագրության մեջ («Կապվածագրեր», տր. Ա (ԺԴ-ԺԶ դդ.) կազմեց Հ. Փափագյան, Երևան, 1968, 47-53 վավերագիր/ էջ 138-139):

³⁶ Բանն այն է, որ մոնոդիները Ղազան խանի (1295-1304 թթ.) ժամանակ, ընդունելով իսլամը, ուժեղացնում են հալածակները Հայաստանում, ծանրացնում հարկերը. «Նեղեն զամենայն բրիստոնեայք դառնալ ի պարիք յոյս իրենաց... գոմն քանջեն, գոմն սպանեն... այլ և նղին ի վերա ամենայն բրիստոնեայք հարկս և նշան տախարանաց՝ ի վերա ուսոց թիկնաց կրտս սևաւս, զի որք քնեսն գնոսա, ճանաչեսն եթ. բրիստոնեայք են և հայեղացեն» (ԺԴ դարի հիշարակարաններ, էջ 47): Մի այլ գրիչ լուսացնում է. «ի խիստ և յանհետին հարկապահանջութեն, ծախսալ լինին ուսերք և դսերք աշխարհիս մեր, և բազում գեղք և վանորայք՝ աւր և անհանգիստ» (նույն տեղում, էջ 66): Ջաքարիա Կաթողիկոսը կարողանում է հանել քաղ խայրառակության նշանը և փրկել եկեղեցիները:

³⁷ ԺԴ դարի հիշարակարաններ, էջ 120:

Ուրեմն Տիրացու կրոնավորը բազմաթիվ շենքեր է գնում և մվիրում Ս. Վարդան եկեղեցուն, որոնցում ամվարձ և ամհատույց մշտապես բնակվում են նեղյալները, տնագործկաները, հիվանդները, ախտացյալներն ու ցավագարները՝ «յանուն բժշկութեան»։ Բնական է, որ մահացել է ոչ միայն նեղյալների ու բժշկվողների, այլև մրան խնամողների ու բուժողների հոգսերը։ Հիշատակարանները վկայում են շինությունները կառուցող անձանց մասին։

Հակոբ Կիլիկեցի գրիչն ավարտում է մի ձեռագիր /Մատենադարան ձեռ. հմբ. 5077/ «... ի թվականին Հայոց 24/1311/, յանապատեր Սրբոյն Գրիգորի, ընդ հովանեալ Սրբոյն Կարապետին և Սրբոյն Միհասա, և Նորաշէն Սուրբ Աստուածածնին, որ յայսմ ամի, բազում ջանի և աշխատութեամբ շինեալ եղև ի գերադոչակ րաբունապետէն Մովսիսէ»³⁸։

Սուրբ Գրիգոր անապատը գտնվում է Սեպուհ լեռան վրա, Երզնկա քաղաքի մոտ։ Անապատում են գտնվում Լուսավորչի դամբարանը, լուսավորչաշէն Ս. Կարապետը, որը կոչվում է մահ Ավագ վանք, և Ս. Միհասը՝ մերձակայքում։ Ահա այստեղ կառուցվել է 1311 թ. ավարտվել է Ս. Աստվածածնի եկեղեցին, Մովսես րաբունապետի ձեռքով։

Մովսես Երզնկացի րաբունապետը Գևորգ Սկևռացի մշանավոր րաբունապետի աշակերտն էր։ Ուսուցչի մահից հետո (1303 թ.) դեռ Կիլիկիայում էր և մի ներքոյան էր գրել՝ «մվիրված իր ուսուցչին։ Որոշ ժամանակ անց վերադարձել է հայրենի Դարանաղյաց գավառ և այնտեղ դպրոց բացել։ Երբ է վերադարձել։ Այդ մասին պատմում է մրա աշակերտ Գրիգորը. «Ծննդեամբ էի լերկրէն խարբերոյ, ի գաւառէն Ցաղման կոչեցեալ, և մայրական գրկօք եկեալ ի գաւառն Եկեղեաց, և անդ սնեալ ի մեծահոջակ վանքն Տիրաշէն և անդ ունեալ, որպէս ասացի, և կրօնաւորեալ։

Իսկ յետոյ ի գալ վարդապետին Մովսիսի ի Կիլիկիոյ բազում գրեմօք, յորդորեալ և առեալ զմեզ բնակեցաք ի Դարանաղեաց գաւառն, ի լեռն սուրբ և մեծ Լուսաւորչին մերոյ ամս վեց»³⁹։ Գրիգորն այս հիշատակարանը գրում է 1314 թվականին Գլաձորում, ուր եկել էր սովորելու։ Մինչ այդ մա վեց տարի սովորել էր Մովսես րաբունապետի մոտ, ասել է՝ 1303 թվականից։ Այդ թվականին Մովսեսն արդեն հայրենի գավառում էր։ Այսինքն՝ Ս. Աստվածածնի շինարարությունը սկսվել է 1308 թ. հետո և շարունակվել մինչև 1311 թվականը։

1313 թ. Ակների վանքում Գրիգոր գրիչը գրում է. «Ի սոյն ամի սկիզբն արարաք շինման բերդին, որ ի Քարտիզկնոցն»⁴⁰։ Այս մասին Ղ. Ալիշանը գրում է. «Ոչ է յայտ որպիսի իցէ բերդն, այլ անելի հետաքննելի է պատճառ անուան տեղոյն. թղթարա՞ն արդէօք մշանա կեր ըստ սովորական իմաստի քարտեալ բառի՞ թէ այլ ինչ»⁴¹։

Բերդը գտնվել է Ցախտուն գավառում։ Սկևռայի առաջնորդ Կոստանդին Պեհեսնեցու 1314 թ. ստացած երկու ձեռագրերի գրիչները հիշում են վանքի պարիսպների շինարարության վերակացու, հանգուցյալ Հակոբ քահանային։ Ներսեսը հիշում է. «Վասն սիրալորոր փութոյ պրծիս և յաւժար կամաք աշխատելոյ ի վերակացութեան շինութեան պրծիս»։ Հովհաննեսն իր ձեռագրում, մույն նախադասության մեջ, երկու անգամ հանդիպող «պրծիս» բառի փոխարեն գրում է «տաճարիս»։ Պետք է ընդունել, որ երկուսն էլ մույն բանն են

³⁸ Նույն տեղում, էջ 79։

³⁹ Նույն տեղում, էջ 103

⁴⁰ Նույն տեղում, էջ 97։

⁴¹ Ղ. Ալիշան, Սիսուան, Վենետիկ, 1888, էջ 154։

ասում, մեկը՝ որոշակի շինարարության տեղամասը՝ բուրգերը, մյուսը՝ տաճարը, որին պատկանում են բուրգերն ու պարիսպները⁴²:

Այստեղ հետաքրքրական է Հակոբ քահանայի՝ շինարարության ընթացքում զբաղեցրած պաշտոնը՝ «վերակացություն շինարարութեան»-ը:

Մաթևոս վարդապետը, որը մահ ծաղկող է, 1292 թ. հիշատակարանում գրում է. «Հրամանաւ և ձեռնտկութեամբ Ամիրա-Հասանա շինեցի գտեղիքս միայրանայքնակ վանս, և շինեցի զեկեղեցիքս և զժամատունս»⁴³ Վայոց ձորի Աղալ անապատում: Միջոցները տրամադրել է Ամիրա Հասան իշխանը: Մաթևոս վարդապետը հիշյալ տեղում կառուցել է վանքի եկեղեցին, ժամատունը:

Միմասեմց Թումա մշահավոր գրիչը 1445 թ. մի հիշատակարանում որոշում է «սակաւ ինչ պատմութիւնս արժանիս յիշատակի գծագրեցից... զի զկնի մեր եկողքն գիտացեն թէ յորո՞ց ո՞ւմանց շինեցաւ և յորո՞ւմ ժամանակի սուրբ ուխտս այս... որ կոչի Սուրբ Յակոբ, որ էր ի բազում ժամանակաց աւերակ լեալ և անբնակ ի մարդկանէ»⁴⁴:

Այդ եկեղեցին գտնվում է Ռշտումյաց աշխարհի արևմտյան սահմանի Կապուտակոդան բերդի առջև. «Է՛ շինեալ գումբեթաձև և երկնամման»: Առաջին շինությունը եղել է վասպուրականի Սեմեքերիմ թագավորի և նրա որդիների ժամանակ, երբ Մանաճիրի Ռշտումու քույրը ոտքով գնում է Նըսեթին /Մծթին/ և բերում Հակոբ Մծթնեցու ճկույթը, «աշխարհաժողով արարեալ թագաւորն Վայոց շինէ զփառաւոր եկեղեցիքս՝ զՍուրբ Աստուածածինն և զՍուրբ Յակոբն և զՍուրբ Յովհաննէս և զՍուրբ Մանկունքն, և ժողովեալ բազում կրօնաւորս՝ առնէ զմա վանս միաբանակեցաց բազմաց, մինչ զի ասի աւանդութեամբ, թէ քան զերեք հարիւրն աւելի արեղայ եղեալ է ի վանքս այս»: Ապա թագավորը հողեր, գյուղեր է մվիրում վանքին և փարթամացնում երկար ժամանակով: «Եւ այս առաջի շինութիւնս յառաջ էր քան զհայ թուականն (այսինքն՝ 551 թ.- Ա.Մ., Ա.Ղ.):

Բայց զկնի ժամանակաց աւերեալ տեղիքս՝ լինի անմարդաբնակ, իբր զհողաբլուր մի մեծ, ոչինչ մնացեալ մշան շինութեան, բայց միայն եկեղեցիքն անշարժ մնացին: Եւ թէ զի՞մչ եղև պատճառ աւերմանն և քանի՞ ամ մնաց աւերակ՝ ոչ գիտեն հաստատ, բայց կարծեօք թուի թէ քան զերկու հարիւր տարի աւելի աւերակ մնաց»⁴⁵:

Եվ ահա, 1412 թ. Ստեփանոս անունով մի երևելի վարդապետ, մականվամբ Փիր բարեսեր և աստվածային շնորհներով բարգավաճ, Ռշտումյաց Բախվանից գյուղից, որ աշակերտել էր Հովհան Ռոտունեցուն, եղել էր Հոռոմաց աշխարհում, Երուսաղեմում և վերադարձել հայրենիք՝ «խորհրդակից և գործակից ինքեան առեալ կրօնաւորս աստուածասէրս, որոց անուանք յորջորջեալ կոչին Մկրտիչ և Կիրակոս, Յովանէս և Յոհաննէս, Սիմէօն և Գրիգոր, և եկեալ ի մեծահռչակ և թագաւորաշէն ուխտս, որ կոչի Սուրբ Յակոբ, որ էր ի բազում ժամանակաց աւերակ լեալ և անմարդաբնակ»⁴⁶:

Այստեղ Գրիգոր և Հովհաննէս կրօնավորները և՛ ճարտարապետն, և՛ կառուցողն էին:

⁴² Տե՛ս Ժ. դարի հիշատակարաններ, էջ 106-108:

⁴³ Ա. Մաթևոսյան, Հայկերեն ձևադրերի հիշատակարաններ, ԺԳ դ., Երևան, 1984, էջ 676:

⁴⁴ Լ. Խաչիկյան, ԺԵ դարի հիշատակարաններ, հր. Ա, Երևան, 1955, էջ 580:

⁴⁵ Նույն տեղում, էջ 580:

⁴⁶ Նույն տեղում, էջ 581:

1435 թ. Չմշկածագում «ձեռաբ Արևշահին շինեցաւ սուրբ Յարութիւնն, ի գիղս Երկայն /Ընդկողիք»⁴⁷: Իսկ 1447 թ. Ամիրում. «Եւ բնակիչք քաղաքին՝ քառամայք և ժողովուրդք, միաբան ազնական եղեն՝ աշխատելով, դրամ տալով, կերակուր բերելով, մշակ տալով, աղքատ և մեծատունք միամիտ քաջութեամբ և բոլոր հաւատով ջանացին, և ի Ժ/10/ արք կատարեցին զղուպայն ի շինելոյ:

...Եւ կատարեցաւ Սուրբ Կաթողիկէն ի ՂՂԶ /1447/ թուին, յագոստոս ամսոյ ի Զ /6/ յատուր երկուշաբթի, ձեռամբ վարպետ Ներքամատին»⁴⁸:

Վերջին հիշատակարաններում կառուցող Մաթևոս վարդապետը, Արևշահ և Ներքամատ վարպետները, Հովհաննեսի, Գրիգորի և Հովհաննեսի անունով կառուցողներ և ճարտարապետներ են, որովհետև ամենուր հիշված հովանավորողների և աշխատողների ընդհանուր շարքում նրանք առանձնանում են շինարարությանը մասնակցելու իրենց մակարդակով: Նույնը վերաբերվում է նաև շինարարության վերակացու Հակոբին, որը Սկևռայի պարսպի բուրգերի շինարարական աշխատանքներն էր ղեկավարում:

«Մաշտոց» ծիսական ժողովածուի «Հիմնարկէք եկեղեցոյ» բաժնում ասվում է. «...Եւ ապա հրամայէ [եպիսկոպոսն] ճարտարապետին՝ առնուլ զգործի չափոյն և զծագրէ տեղին ըստ կամաց շինողին և ապա Տեառնագրէ սուրբ իղովն զքարինսն երկոտասան և չորեսին անկիւնս...»⁴⁹

...Ապա առնու եպիսկոպոսն զբրիչն ի ձեռն և հարկանէ զերկիրն, զոր ծրագրեալ է արւեստատրին»⁵⁰:

Այստեղ որոշակի երկու անձի հետ գործ ունենք. ճարտարապետը, որը չափելու գործիքը ձեռքին տարածության վրա նշում է այն կետերը, որ նախատեսել է շինողը, ըստ որի էլ եպիսկոպոսի թելադրանքով ճարտարապետը երկրի, հողի վրա նշումներ է անում: Փաստորեն եկեղեցին հիմնարկվում է գետնի վրա «ըստ կամաց շինողին»: Շինողի մտահղացումը, նրա նախագիծը երկրի վրա մարմնավորում է ճարտարապետը: Ծարտարապետ՝ նշանակում է «հետ ճարտարաց կամ շինողաց»:

Ստեփանոս Վահկացի գրիչը, ծաղկողը և որմնաանկարիչը 1280 թվականին Ավետարան է ավարտում Սիս մայրաքաղաքի Սուրբ Հոգի եկեղեցում, «որ յայսմ ամի,- զրում է նա,- վերստին նորոգեցաւ պատուական քարամբք՝ քերեալ ի ճարտարաց»⁵¹: Ուրեմն սըրբատաշ քարերով է նորոգվել Սուրբ Հոգի եկեղեցին, իսկ քարերը սրբատաշել, «քերել» են ճարտարները, քարկոփ վարպետները: Սրանք քարերն անշուշտ տաշել են իրենց ղեկավարի կամ պետի հանձնարարությամբ, որի հետ և ղեկավարությամբ էլ քարերը տեղադրել, պատ են շարել: Ծարտարների այդ ղեկավարն էլ ճարտարապետ է կոչվել:

Երբ վկայություն է պահպանվել կառույցի հովանավորողների և այլ մասնակիցների մասին, ու առանձնապես նշվում է շինողի գործունեությունը, հավանաբար նա է կառուցող-նախագծողը: Մանավանդ, երբ հետագայում հուշարձանը նրա անունով է մական-

⁴⁷ Նույն տեղում, էջ 450:

⁴⁸ Նույն տեղում, էջ 629:

⁴⁹ Մատենադարան, ձև. հմր 895, էջ 3ա:

⁵⁰ Նույն տեղում, էջ 12բ:

⁵¹ Ա. Մաթևոսյան, Հայկերեն ձևագրերի հիշարակարաններ, ԺԳ դար, էջ 516:

վանվում:

«Յայսմ ամի եղև աւարտ հոշակաւոր և խնդատես եկեղեցւոյն Գետկայ, զոր շինեաց վարդապետն Մխիթար իւր միաբանօքն՝ ձեռնտութեամբ՝ Վախթանգկայ խաչեմցոյ՝ տեառն Հաթերքոյ, և եղբարց իւրոց՝ Գրիգորոյ և Գրիգորիսի և խոյրանայ, և վասակայ և այլոց իշխանաց բարեպաշտաց, որոցոց Քրդին, Դալթի և Սադունին, մահ քոյր սոցա, որում անուն էր Արզու խաթուն, կին Վախթանգկայ Հաթերքեցոյ:

Սա բազում ինչ օժանդակ եղև, արար և վարագոյր գեղեցիկ՝ դատերովք իւրովք...»⁵²: Դրվատում է Կիրակոս Գանձակեցին՝ թվարկելով բոլորին՝ օժանդակողներին, հովանավորողներին, մույնիսկ վարագոյր գործողներին: Կառուցողն անվանապես չկա. «Շինեաց վարդապետն Մխիթար իւր միաբանօքն»: Շինող-մախագծողը Մխիթար Գոշն է: Իրավամբ համալիրը կոչվել ու կոչվում է Գոշավանք:

Նույն պատմիչը Վանական վարդապետին համեմատելով Հին Կտակարանի մահապետների հետ՝ գրում է. «Եւ /մամ/ Յեսուայ մորոգող լեալ տաճարի Աստուծոյ» և «Ի վանսն՝ զոր իւր իսկ շինեալ էր, որ կոչի խորանաշատ վասն յուով եկեղեցեացն... զաւիթ շինելով ի կոփածոյ վիմաց, ի դուռն մեծ եկեղեցւոյն, զոր իւր իսկ շինեալ էր...»⁵³: Այսօր էլ այս վանքը կոչվում է խորանաշատի կամ Վանական վարդապետի վանք: Այդպես է գրում մահ Ստեփանոս Աղթամարցին 1223 թվականին խորանաշատում գրված ձեռագրում. «Ի թուիս ՈՀԲ /1223/ ի տաւնի Աստուածածնիս, ի վանք խորանաշատու, շինեալ Վանականի իմ վարդապետիս»⁵⁴:

Մեզ թվում է, այստեղ էլ Վանական վարդապետն է կառուցող-մախագծողը: Եվ պատահական չէ, որ հիշատակարաններում Նոր Գետիկը հիշվում է Գոշվանք, իսկ խորանաշատը՝ Վարդան վարդապետի վանք անուններով: 1252 թ., Վանականի մահից հետո, երկու տարի անց, Գրիգորը ձեռագիր է գրում «... ի վանս վարդապետի Վանականի խորանաշատ կոչեցեալ», «... ի վանս Վանական վարդապետի» և այլն⁵⁵:

Ինչպես տեսնում ենք, հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններում պատմավավերագրական հսկայական նյութ կա մեր հուշարձանների վերաբերյալ: Դրանք կօգնեն հուշարձանների համապարփակ ուսումնասիրության գործին, քանի որ գրված են ժամանակակիցների ու ականատեսների ձեռքով, ուստի հավաստի են ու անաչառ:

⁵² Կիրակոս Գանձակեցի, Պատմութիւն Հայոց, Երևան, 1961, էջ 215:

⁵³ Նույն տեղում, էջ 346-347:

⁵⁴ Հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, ԺԳ դար, աղյւ. Ա. Մաթևոսյան, Երևան, 1984, էջ 136:

⁵⁵ Նույն տեղում, էջ 264, 589, տե՛ս նաև 926 էջը: